enguera
seminaris d'estiu
seminarios de verano

Ciutadania i educació

Rafael Castelló Cogollos
Dep. Sociologia i Antropologia Social
Universitat de València

La recent evolució de la socioesfera està generant un increment bastant accelerat de les incerteses de les persones. Els processos de globalització i d'individualització, que guien el desenvolupament de les societats occidentals i són exportats (encara que no hi haja demanda social) a d'altres països del món, generen incertesa en la nostra vida quotidiana: incertesa històrica (la globalització) i incertesa biogràfica (la individualització). Una situació que podria qualificar-se de crítica i que resulta en una disminució de la predictibilitat, en un augment dels antagonismes, en una disminució de les complementarietats, en un creixement dels conflictes,...; una situació en la que els vells programes institucionals fallen (Morin 2004). El resultat de tota aquesta incertesa, inseguretat i desprotecció és la por.

I, precisament, davant eixa situació crítica, que exigeix un comportament estratègic –el disseny de línies d'acció estratègica, que necessita de la invenció i de la creativitat–, la política va desapareixent de les nostres vides. La reflexió crítica, essència de tota política genuïna, es cada vegada més escassa. El *agora*, connexió entre el món privat, que els grecs anomenaven *oikos*, i el món públic, que anomenaven *ecclesia*, està buida. La circulació i comunicació entre eixos mons està tancada (Bauman 2001).

> La consecuencia de todas estas transformaciones estrechamente entrelazadas es una situación en la que 'las soberanías se han vuelto nominales, el poder [se ha vuelto] anómico y su locus se ha quedado vacío'. Si la pregunta tradicional "¿qué hacer?" acerca del estado actual de los asuntos públicos cuando el poder estatal resulta insatisfactorio se plantea cada vez menos, y si cuando se la plantea tiende a ser rápidamente acallada con el credo de "no hay alternativas", no es porque falten ideas, sino más bien debido a la ausencia de agencias que puedan ponerlas en práctica. La evaluación de la factibilidad de las acciones y la practicabilidad de los proyectos depende de la fuerza relativa del agente y de su adversario; y en las actuales circunstancias, la pregunta que debe formularse con mayor urgencia pero que no tiene una respuesta clara es: "¿Hay alguien capaz de hacer lo que haga falta hacer?" (Bauman 2001: 107-8)

L'acció social, l'agència, és el motor que opera sobre el sistema social. Les alternatives a les institucions que actualment fan funcionar l'estructura social són incorporades en milers i milions de persones, que mitjançant les seues xarxes de vida quotidiana experimenten cada dia en les fronteres, al llindar, d'eixes mateixes institucions. Em sembla que la pregunta clau no és la que acaba el paràgraf anterior de Bauman. Des del meu punt de mira, «la pregunta que debe formularse con mayor urgencia pero que no tiene una respuesta clara es:» ¿com hi ha que fer el que cal fer?

L'objectiu d'aquest paper és fer una modesta aportació a la resposta, i també al plantejament de noves preguntes. Per això comence amb unes reflexions i anàlisis sobre quina mena d'acció social és la requerida, sobre quina mena de poder s'ha d'exercir per aconseguir introduir transformacions en l'estructura social i l'entorn en què vivim. Si aconseguisc avançar, ni que siga una mica, en aquest sentit, podré plantejar quin és el lloc que ocupa la política, i el seu funcionament, i intentar avançar sobre quines característiques hauríem de donar-li per tal que permetera la cobertura de determinades finalitats. Si aconseguisc avançar en aquesta línia, podria abordar la qüestió relativa als mecanismes d'establiment d'agendes d'elecció, per a acabar posant damunt la taula els mecanismes d'establiment dels codis

d'elecció amb un replantejament epistemològic que posaríem en relació en el primer apartat, el del poder.

Agència i poder

En la conceptualització que Giddens desenvolupa ens trobem amb què el poder d'intervenció precedeix lògicament a l'acció, en el sentit que l'agència equival a poder, a capacitat transformadora (Giddens 1984). No es pot lligar necessàriament poder i conflicte, en el sentit de divisió d'interessos o lluites actives, i el poder no és inherentment opressiu. El poder és la capacitat d'activar resultats/finalitats, però si aquests resultats o finalitats s'associen a interessos particulars o col·lectius no està contingut en la pròpia definició de poder. El poder sempre implica una relació de reciprocitat (o el que Giddens denomina, *dialèctica de control*). Davant un manament, sempre existeix una resposta siga d'acceptació o submissió, siga de resistència, de desafiament, amb la manca d'acceptació dels termes de l'intercanvi, o amb la repulsa del principi d'identitat de les voluntats.

Des del nostre punt de mira, el poder és el concepte central per a l'acció en l'estructura social: és el poder el que ens indica el grau de capacitació o de limitació de l'acció que experimenten els agents socials al si d'una estructura social determinada, sobre la base dels recursos i esquemes que poden mobilitzar en la seua acció. Ha de quedar clar que ens referim al poder en un sentit genèric, el qual podem actualitzar-lo sota diverses formes o espècies, en els diversos àmbits on es desenvolupen les pràctiques socials, en funció dels recursos i esquemes que activem. Podem parlar de poder econòmic quan són els recursos econòmics els que permeten l'exercici del poder, o de poder polític quan són els recursos que faciliten les estructures polítiques els que són utilitzats... És a dir, el poder així pensat té una *dimensió genèrica*, però també una *dimensió específica*, sota la forma de recursos, i finalment també té una *dimensió històrica o institucional*, sota la forma institucional corresponent, forma amb la qual s'objectiven les regles i esquemes d'acció de l'àmbit d'acció corresponent (matrimoni i patriarcat, en les relacions de gènere; mercat i propietat privada, en les relacions econòmiques; estat i representació, en les relacions polítiques...). La distribució dels recursos i les regles (o esquemes) institucionalitzats en els diversos àmbits d'acció és jerarquitzada i desigual, la qual cosa provoca, per tant, que la capacitació i limitació pròpia de l'estructura social siga desigualment repartida. I, per tant, a diferència de Giddens, que presenta la dialèctica de control com una relació simètrica, per a nosaltres, és evident que la dialèctica de control que sempre existeix és recíproca, però no és necessàriament simètrica. I és precisament aquesta asimetria la que provoca que l'exercici del poder sempre necessite de *legitimació*.

Aquesta visió del poder, ens situa prop de Foucault en la seua crítica als postulats més habituals de l'anàlisi del poder:

1) Postulat de <u>propietat</u>, segons el qual el poder es tractat com una possessió, com alguna cosa posseïda; tanmateix, allò que es posseeix són els recursos i esquemes que doten de capacitat per a l'exercici del poder, no el poder: el poder no és una propietat, no es posseeix; el poder és una acció, s'exerceix.
2) Postulat de <u>localització</u>, segons el qual existeix un lloc per a l'exercici del poder que és l'estat; tanmateix, el poder es localitza en qualsevol sistema d'acció, ja que es part constituent de la pròpia definició de l'acció social: sense exercir poder, no hi ha acció.
3) Postulat de <u>subordinació</u>, segons el qual el poder es presenta com a superestructura resultat d'altres processos, diguem-ne, per exemple, econòmics; tanmateix, com acabem de dir, el poder s'hi troba a la mateixa base dels processos de l'acció social, per la qual cosa és directament estructurador i no només estructurat.
4) Postulat del <u>mode d'acció</u>, segons el qual el poder ens apareix sempre com a repressió o opressió; tanmateix, el poder s'hi troba a l'origen mateix de qualsevol seqüència

d'acció creadora, per la qual cosa el poder significa també producció i no només destrucció.

5) Postulat de la legalitat, segons el qual es presenten la llei i les regles com un estat de pau; tanmateix, els processos d'acció social operen a partir de i sobre esquemes que poden canviar, i es precisament la definició d'aquests esquemes classificatoris/ /identificadors un dels centres, sinó el centre, de les lluites socials, per tant, la 'legalitat' no és un estat de pau, sinó més aviat una batalla continua i perpetua.

El poder, per tant, no és un obstacle per la llibertat o l'emancipació, sinó que és precisament el mitjà per aconseguir-les. Això no significa, però, que pugam ignorar les seues possibilitats de control: l'existència de poder pressuposa estructures de dominació i d'influència en les quals el poder, que flueix ininterrumpidament en els processos de reproducció social, opera.

Les relacions de poder sorgeixen com una combinació de dues dimensions: la influència i la dominació. La *influència* es dóna quan un agent transmet intencionadament informació a un altre que, com a conseqüència, altera el seu curs d'acció. La influència opera a través de la provisió d'una informació que canvia la percepció que tenia l'agent respecte a la connexió entre l'acció prevista i les seues conseqüències. Per tal d'ésser efectiva, el destinatari ha de pensar que bé la informació, bé la seua font, mereixen credibilitat. Per tant, podem dir que la influència s'exerceix a partir de la mobilització de recursos informacionals/culturals, inclosos els canals per la seua distribució, ja que la influència només és possible quan existeix una comunicació entre els agents: un actor transmet un missatge a un altre, que ha de rebre'l, descodificar-lo, interpretar-lo i reaccionar al missatge. Poden originar-se en el procés mecanismes de contra-argumentació i refutació, abans de la resolució final. Aquesta dimensió demana la inter-subjectivitat, l'establiment entre els agents de canals significatius de comunicació i reconeixement.

La *dominació* és una relació en què un agent controla el comportament de l'altre per mitjà de sancions (positives o negatives), que poden ser materials o immaterials (o simbòliques). Això significa que la dominació només pot funcionar si el dominat respon o ha de respondre necessàriament a la sanció. La dominació també es relacional, ja que l'agent intercanvia recursos (materials o immaterials) per obediència; i només persisteix mentre la capacitat del dominant per aplicar les sancions és creïble. De manera que la dominació depén de la possessió de recursos immaterials, però també materials: és una relació social que suposa el control asimètric de recursos. La dominació és la institucionalització d'una relació asimètrica, la institucionalització d'una relació de poder basada en la distribució desigual de recursos.

La influència i la dominació no són relacions socials mútuament excloents. De fet, de la combinació d'ambdós podem composar quatre tipus-ideals de formes de poder (Knoke 1990). L'absència d'influència i de dominació implica l'absència de relació de poder, o el que és el mateix, l'absència de relació, ja que de fet l'absència d'influència suposa necessàriament l'absència d'acció social, la no existència de relació social. L'existència de dominació i l'absència d'influència ens situa davant d'una relació coercitiva (*poder coercitiu*): l'exercici no va acompanyat de la informació que es necessita per avaluar l'acció, en la coerció no hi ha acceptació. En l'altre costat, està una relació on es presenta la influència però no la dominació: és tracta d'una relació persuasiva (*poder persuasiu*), que descansa només sobre el contingut informacional de la interacció, no hi ha capacitat sancionadora. I, finalment, la concurrència simultània d'influència i dominació ens mostra una relació d'autoritat (*poder autoritatiu*), en la que el contingut informacional no és tan rellevant com la mateixa font d'emissió d'aquesta informació.

El poder coercitiu i el poder autoritatiu són dues expressions extremes del que Weber anomenava 'dominació per interessos' i 'dominació per autoritat'. La dominació per interessos es basa en el caràcter de l'estructura d'accés diferencial als béns, als recursos. La limitació de les possibilitat de vida no és experimentada de la mateixa forma per tota la gent i la dominació sorgeix, en aquest cas, de la distribució desigual de les possibilitats vitals. Els grups dominants maximitzen les seues oportunitats de vida tot minimitzant les d'altres, el dominats. La seua presència en estat pur és la que dóna lloc al poder coercitiu. La dominació per autoritat es basa en el fet de recórrer al deure d'obediència amb absoluta independència dels motius i interessos. La creació de la desigualtat social requereix del descobriment de mitjans pels quals distingir la igualtat de la diferència, el jo dels altres. Una vegada establerta la diferència, un ample ventall de pràctiques socials contribueix a la seua institucionalització: l'accés a les oportunitats socials es converteix en una funció de les característiques diferencials que són declarades com a significatives. D'aquesta manera és com els grups dominants poden desenvolupar ideologies (esquemes) que protegeixen la seua jerarquia d'accés, mentre que els dominats són subjecte a tractament categòric, estereotipat o esquemàtic; estereotips i esquematitzacions que permeten la presentació dels dominats com a problemàtics, iguals i individualment irreconeixibles. La presència en estat pur d'aquesta dominació és la que dóna lloc al poder autoritatiu (Weber 1922).

Aquestes dues formes de dominació també es combinen i actualitzen en la vida a l'estructura social. De fet, és amplament acceptat que qualsevol estructura estable, basada en la dominació, requereix de legitimitat i que, per tant, no pot basar-se exclusivament en el poder coercitiu, sinó que requereix també de l'autoritatiu. Tanmateix, les estructures socials basades en una combinació d'ambdues formes de poder, coercitiu i autoritatiu, en definitiva, basades en la dominació, condueixen necessàriament a alguna forma d'explotació (Roemer 1989)[1]. Això significa, des del nostre punt de mira, que *una estructura social absent d'explotació sols és possible, si és possible organitzar-la a partir, exclusivament, de l'exercici del poder persuasiu, de la influència: en absència de dominació.*

En definitiva, la producció i la reproducció de la realitat social, és a dir, dels actuals esquemes i de les distribucions de recursos, depenen dels agents que exerceixen poder (genèric, específic i institucional; coercitiu, autoritatiu i/o persuasiu), que actuen socialment. Els agents operen amb certa dotació de recursos i esquemes, que els capacita per a l'exercici de l'acció, del poder, amb la finalitat de reproduir o contestar els sistemes actuals de distribució dels mateixos recursos (inclosos els esquemes), o el que és el mateix, els sistemes actuals de poder i privilegi (Lenski 1993). Aquestos esquemes i recursos operen en àmbits de relació social, o àrees institucionals, que, a la vegada, ajuden a produir i reproduir aquesta capacitat d'acció, de poder. L'unica forma d'exercici del poder que ens porta cap un món sense explotació i sense dominació és el poder persuasiu; un poder, l'exercici del qual, però, requereix d'importants canvis en les formes polítiques, però també ens demana rellevants transformacions en els mecanismes d'establiment d'agendes polítiques i en els mecanismes per establir els codis de selecció.

Agència i política

La complexitat de la realitat social, de la seua estructura i funcionament, ha provocat una conceptualització del conjunt social com a totalitat conformada per diverses àrees

[1] Marx va prendre el concepte dels saint-simonians i de Proudhom, i des d'aleshores ha estat lligat al seu enfocament. Tanmateix, el mateix Giddens el defineix com «qualsevol forma socialment condicionada de producció asimètrica d'oportunitats vitals». I el mateix Roemer ens ofereix una definició bastant més precisa del terme.

d'activitat i pràctica social interconnectades. Una concepció que, si més no, arranca de la *Filosofia del Dret* de Hegel, en la seua versió idealista, i que és reformulada, en una versió materialista per Marx. Des de la distinció marxiana entre base i superestructura als camps de Bourdieu, o des dels subsistemes funcionals de Parsons fins a les dimensions de la societat postindustrial de Bell, aquestes àrees institucionals han estat etiquetades com a 'ordres', 'camps', o 'jocs' (Axelrod 1984; Bell 1986; Bourdieu 1977; Marx i Engels 1973; Parsons 1951).

Aquestes àrees institucionals fan referència a situacions en què grups d'agents, més o menys organitzats, concorren i construeixen les seues pràctiques amb altres. Els agents ocupen diverses posicions en aquestes àrees d'acció social i poden construir xarxes d'interacció i espais de cooperació que conformen les seues línies d'acció, tot posant en joc els seus recursos socials (Bourdieu 1980; Coleman 1990; Granovetter 1983; Putnam 2000). Com assenyala Tomás Rodríguez Villasante, els agents socials ens trobem simultàniament en diverses xarxes d'intercanvi (les dels nostres cosos amb l'ecosistema, les de producció de béns i serveis, les de poder i control d'uns i altres, la de les pors i creences), d'intercanvis generatrius, econòmics, polítics i culturals (Villasante 2000). En la vida social, aquests àmbits d'acció social i xarxes es superposen, es mesclen, interactuen entre ells, però amb tot, mantenen certa autonomia relativa, els diversos àmbits tenen les seues pròpies regles i esquemes de funcionament, i també sancionen el recursos que són més efectius en els intercanvis i accions socials que en ells es desenvolupen.

En definitiva, aquestes àrees d'acció social i xarxes són, a la vegada, espais de significació, espais de concurrència i espais de poder. En aquests espais socials circulen els esquemes de pensament i significació que doten de sentit l'acció social, són espais que estructuren els diferents ordres de la vida social: els mateixos recursos, quan s'inscriuen en un espai de significació específic modifiquen la seua funció i el seu significat (per exemple, un taronger no significa el mateix en una explotació agrària que en un jardí.) El que significa que no podem obviar el sistema explicatiu que construïm com agents, la representació que ens fem del món social. En aquests espais socials concorrem els agents socials, i ho fem des de diverses posicions, amb diverses dotacions, amb diverses disposicions per l'acció i, per tant, amb diversitat de finalitats; aquesta diversitat és la que dóna a lloc a la possibilitat tant de conflicte com de cooperació. En aquests espais de relació social, finalment, concorrem amb diverses dotacions i, per tant, amb desiguals capacitats d'acció, amb una distribució desigual del poder; són espais socials i, així, de poder.

Els processos de significació, concurrència i exercici de poder que es desenvolupen al si d'aquestes àrees d'acció social els converteixen en el lloc estratègic per excel·lència. És en aquests àmbits en els que els diversos agents socials desenvolupen les seues estratègies d'acció per tal d'aconseguir les seues finalitats. Passa que els grups socials amb major capacitat de poder es beneficien en la majoria dels casos (ja que els espais estan estructurats, institucionalitzats, a favor dels seus esquemes i recursos), tot reforçant la seua posició de dominació. Per contra, els grups socials amb menys recursos i esquemes diferents, o alternatius, poden guanyar certa estabilitat per la supervivència, encara que amb una menor capacitat de poder, i incorporen als seus hàbits formes d'acció social que no fan més que reproduir i ampliar les distàncies distintives entre uns i altres, actuen amb programes més que no amb estratègies.

Les complexes relacions entre uns i altres, els seus conflictes (i les conseqüències volgudes i no volgudes d'aquests conflictes en els àmbits i xarxes adjacents) són la font de la major part de la dinàmica de l'estructura social, del poder en la seua dimensió històrica, institucional. En aquest sentit, l'objectiu de les institucions es dotar de significats col·lectius els processos pels quals opera l'estructuració de l'àmbit d'acció social, de manera que els

agents poden interpretar l'acció dels demés, amb l'objectiu de desenvolupar la pròpia (Berger i Luckmann 1966; Fligstein 2001). Així resulta que *les institucions treballen per la predictibilitat i per això desenvolupen programes més que no estratègies*.

L'espai social de la política és el lloc on es prenen decisions que vinculen el grup, i s'executen, per la qual cosa és l'indret on es construeixen conceptes, problemes, anàlisis, comentaris i programes sobre l'acció social, que ens vinculen en un projecte/finalitat comuna i ens situen en competència (conflicte o col·laboració) amb altres possibles projectes. Ara bé, les condicions socials d'accés a la política i les condicions de producció de l'opinió com a discurs també estan desigualment distribuïdes.

Quan un grup ha de produir una opinió, és important que siga conscient que ha de produir també una opinió sobre la forma de produir l'opinió. El mode de producció de la decisió dominant tendeix a afavorir els recursos dels grups dominants: en les eleccions, tal com les practiquem, el mode de producció de la decisió és agretatiu, estadístic, o siga mecànic i aliè, o independent, als agents emissors. Ara bé, la política només pot ser el producte del treball col·lectiu, i com demostra la paradoxa d'Arrow, no existeix un mode científic, matemàtic, lliure de judicis de valor, que permeta obtenir prioritats socials a partir de prioritats individuals, és a dir, que és necessari realitzar comparacions interpersonals, deliberacions, per arribar a concretar quines són les prioritats socials (Arrow 1950).

A més de les dificultats que la dimensió de les unitats polítiques de decisió i l'elevat nombre de ciutadans suposen per la participació política activa, cal afegir la desigual distribució dels necessaris recursos econòmics i culturals, materials i immaterials, especialment temps lliure i formació. De manera que l'esfera de la política construïda fins ara és un lloc en el que cert nombre de persones participen del procés de producció de decisions i la seua execució del que molts són exclosos. L'autonomia de les esferes d'acció, les seues pròpies regles i recursos, no poden perdre de vista la seua relativitat, les relacions amb altres esferes i àmbits. En el procés social elaborat fins ara, quan més es constitueix l'esfera de la política, més s'autonomitza, més es professionalitza, més elevats són els requisits d'ingrés i participació activa i, per tant, es tanca cada vegada més: cada vegada més només "els polítics" tenen les competències per parlar de política, i la ciutadania resta aliena als assumptes públics.

Bourdieu parla de l'*efecte tancament* que suposa l'existència d'un interés polític que no es redueix automàticament als interessos dels ciutadans, de manera que cada vegada hi ha més distància entre els *professionals* de la política i els ciutadans *profans*. Si no es reverteix aquest procés de tancament, l'esfera de la política es dirigeix cap el buit (com denunciava al començament el text de Bauman), i els ciutadans són cada vegada més irrellevants. Però a més a més, aquest efecte tancament de l'àmbit de la política va acompanyat d'un *efecte censura*, que limita l'univers d'allò políticament rellevant i políticament pensable. Les persones que arriben a participar d'aquest espai polític tenen entre si una espècie de complicitat prèvia al desacord, la qual cosa provoca que puguen dir i fer coses que estan determinades no per la seua relació amb els ciutadans, sinó per la relació amb els altres participants de l'esfera política. És així com es generen finalitats esotèriques pròpies de les lluites internes que tenen poc a vore amb les finalitats exotèriques pròpies dels conflictes entre ciutadans, es generen discussions, problemes, anàlisis i propostes que passen desapercebuts fora del propi espai polític, als propis ciutadans (Bourdieu 1981).

Es rellevant també ser conscients que les eleccions dels agents poden estar restringides per dues vies. D'una banda, i derivada de l'efecte tancament i l'efecte censura, l'agenda d'opcions s'hi troba bastant limitada, per la restricció de l'oferta, tendent a la conformació d'un mercat polític amb forma d'oligopoli (oligàrquic), quan no de duopoli, que estableix un marc legislatiu autoreproductiu. D'altra banda, els codis d'elecció, o regles per les quals els agents estableixen les seues preferències, també restringeix les eleccions possibles: açò s'ha

aconsegueix amb la instrucció i entrenament en l'ús de la llibertat, per mitjà del sistema educatiu. Amb els canvis propis de la globalització i dels processos d'individualització, els mecanismes d'establiment tant de l'agenda d'opcions com dels codis d'elecció escapen al control de l'espai polític, que es cedeix a forces alienes a l'espai polític, fonamentalment al mercat econòmic, de manera que l'establiment de les restriccions en l'elecció dels agents es privatitza i es torna implícit, tot el contrari del que exigeix la democràcia (Bauman 2001).

De tot plegat es deriva que necessitem d'una esfera política que module el seu tancament, que mantinga oberts lligams amb altres àmbits i amb xarxes ciutadanes, de manera que l'agenda d'opcions puga ser ampliada i enriquida. Es deriva que cal una reconstitució de l'*agora*, que pose en relació l'*ecclesia* (política) amb l'*oikos* (la llar, la vida quotidiana), espai privat-públic que servisca d'espai de socialització i formació en la ciutadania, de manera que no siga només el *mercat* l'espai social on s'aprenen els criteris per construir les preferències. Es necessària la construcció d'espais de deliberació i intercanvi entre els *professionals* i els *profans*, entre els *sacerdots* i els *laics*, punts d'encontre que connecten la xarxa política a les xarxes generatrius, econòmiques i culturals. Es necessària la construcció de lligams que ajuden a captar la complexitat de la vida social, i informen aquella part de la nostra organització encarregada de prendre decisions i executar-les. Aquestes transformacions requereixen també que repensem i redimensionem les unitats polítiques.

Agència i deliberació

Ho acabe de dir, però vull insistir-hi, tant la globalització com la individualització tenen entre les seues conseqüències una retirada de les institucions polítiques de la vida social, una creixent desregulació, presentada normalment com un procés d'emancipació i progrés. Tanmateix, aquesta retirada de les institucions polítiques no redueix la dominació, ni la coerció, ans al contrari. La agenda es fixada per agents des de fora de l'esfera política, una agenda tant restrictiva o més que l'establerta des de les institucions polítiques, amb l'agreujant de què la deliberació respecte a l'establiment d'aquesta agenda queda totalment encoberta, implícita, amagada, i l'agenda apareix a l'arena política, davant la ciutadania, amb aparència de naturalitat i sense alternativa: és arbitrària per a la ciutadania.

La paraula *progrés* ha estat plena de significats molt diversos, la majoria d'ells lligats a processos de transformació material de les condicions de vida de les persones. Tanmateix, hi ha un contingut relacionat amb processos de transformació, no només materials, sinó també simbòlics, inicialment intangibles, que tenen a vore amb els processos cognitius i formatius de les persones, que tenen cada vegada efectes més potents sobre el progrés material de la vida quotidiana. Segons aquesta concepció del progrés, una comunitat progressa en la mesura en què s'eliminen les arbitrarietats de la seua acció, els efectes de la dominació, en definitiva, som capaços de progressar quan executem accions que afavoreixen la independència respecte a un entorn incert (Wagensberg 2005).

En aquest sentit, podríem guanyar independència de l'entorn amb una estratègia de ***resistència***, és a dir, amb la passivitat: amb la reducció o suspensió d'intercanvis amb l'exterior (reduir la incertesa de l'entorn en incrementar el nostre *aïllament*) i/o amb la reducció de la nostra activitat (reduir la complexitat de l'entorn en agumentar la nostra *simplicitat*), solucions que se'ns presenten del tot inapropiades davant un entorn amb tanta diversitat i diferenciació, complexitat i incertesa, i que provocarien la nostra reducció a la mínima expressió.

També podríem guanyar independència de l'entorn amb una estratègia d'***adaptació***, és a dir, amb un increment de la nostra capacitat per *canviar l'entorn* incert i complex, la qual cosa significa un augment de la nostra capacitat *tecnològica*, o amb un augment de la nostra capacitat de *canviar d'entorn*, el que significa millorar la nostra capacitat de *mobilitat*.

Aquesta segona no significa altra cosa que fugir d'on vius: mala solució si estàs compromés amb la teua comunitat.

La millor manera per guanyar independència d'un entorn incert i complex és l'***anticipació***, és a dir, el canvi de la pròpia complexitat, de la pròpia identitat, per a la qual cosa hi ha una línia d'acció extremadament efectiva: l'*associació*, juntar-se amb altres, deliberar, compartir i decidir junts; junts sempre anticipem millor que separats. Una associació que és per definició política, en tractar-se d'una agrupació i d'un treball destinat a l'anàlisi de la situació, a l'elaboració de propostes d'acció, a la presa de decisions sobre la seua priorització, a l'execució de les accions i a l'avaluació de resultats.

Si acceptem la distinció entre programa i estratègia, segons la qual el programa ens aporta línies d'acció estables, conegudes, repetitives i rutinàries, mentre que l'estratègia es refereix al disseny d'acció innovadora, que assumeix riscos i incertesa, aleshores resulta que davant de situacions de canvi accelerat en el nostre entorn, el programa es bloqueja i l'estratègia és l'única que ens pot permetre l'anticipació de l'agenda d'elecció. Ara bé, també es cert que necessitem fragments de programa, de rutines institucionals, per tal d'estalviar esforços d'algunes tasques, per tal de poder concentrar-los en allò important, l'acció estratègica.

Els mecanismes institucionalitzats, rutinaris per a l'establiment de l'agenda d'elecció, poden vores afectats i millorats amb l'obertura i reconstitució de l'*agora*. La democràcia, segons Aristòtil, és el tipus de formació política pròpia d'una societat que té com a finalitat la llibertat. Amb aquesta tipologia aristotèlica, la tendència a l'oligopoli de l'actual funcionament de l'esfera política ens aproxima a un model oligàrquic, amb una finalitat ben distinta a la democràtica: la riquesa. La construcció d'un espai d'intercanvi deliberatiu entre la ciutadania i les estructures de la política, pot reconduir l'acció política cap a la finalitat democràtica, cap el progrés entés tal com s'ha definit en començar aquest apartat.

Entenc que el model democràtic construït fins ara ha donat més aviat fruits oligàrquics o, fins i tot monàrquics (amb finalitat militar), perquè la llibertat, que és la seua finalitat, no ha estat ben definida. Les definicions de llibertat emprades com a finalitat per a la concepció dels sistemes democràtics que hem experimentat han estat bé basades en una concepció unidireccional del poder, tal com l'entenia Hobbes, i han entés la llibertat com una absència d'intervenció; bé fonamentades en una concepció substancialista de les identitats que ha entés la llibertat com a autodeterminació. Si apliquem les categories kantianes, són dues definicions incompletes. La primera, pròpia del liberalisme, concep les relacions des de les categories de causalitat i dependència –relacions causa/efecte–, mentre que la segona, pròpia d'un plantejament col·lectivista (populista, si es vol), concep les relacions des de les categories de substància i inherència –relacions substància/accident–. Cap de les dues definicions utilitza en la seua concepció de la llibertat les categories de comunitat i reciprocitat –relacions agent/ /pacient–.

Aquesta tercera via en la definició de la llibertat com a finalitat democràtica partiria d'una concepció relacional del poder, no hobbesiana, sinó més aproximada al plantejament de Maquivel: una concepció relacional més adient per abordar les qüestions relatives a l'estructura social, a la distribució de recursos i esquemes. Aquesta tercera via en la definició de la llibertat es pot concebre no tant com a no-intervenció –llibertat negativa–, no tant com a autodeterminació –llibertat positiva–, sinó com absència de dominació –en negatiu– o com a intervenció no arbitrària –en la versió en positiu–.

Alguns dels mecanismes rutinaris, institucionalitzats per les democràcies realment existents, són parcialment utilitzables, sobre tot en la dimensió lligada a l'exigència de *no-manipulabilitat*, però no tant en les referides a la *disputabilitat* (més relacionada amb l'*agora*). Efectivament, l'imperi de la llei –amb la finalitat d'evitar arbitrarietats–, la divisió de poders –

amb la finalitat de generar contrapesos– i les mesures contramajoritàries –amb la finalitat de defensar les minories–, en el seu intent de no-manipulabilitat, poden ser bones rutines. Ara bé, funcionarien molt millor si els mecanismes de disputabilitat respongueren a les categories de comunitat i reciprocitat. Aquesta disputabilitat requereix d'una base, d'unes veus i de espais (àgores). La base pot ser la negociació o la deliberació. El cas és que ara, quan no es pot jerarquitzar (jo mane, tinc majoria absoluta), es negocia: mecanisme que funciona amb les preferències donades/tancades i que, per tant, depén també de la capacitat de dominació. Una millora ens demana una base deliberativa: mecanisme que funciona amb les preferències obertes i que les va conformant durant el procés i, per tant, depén del poder persuasiu.

És, per tant, per mitjà del *diàleg* que podem resoldre la convivència i trobar les línies d'acció més efectives per anticipar la incertesa del nostre entorn: (*dia-logos*) per mitjà de la raó expressada en paraules. Un diàleg construït i que construeix una comunitat, entesa com a organització social horitzontal, igualitària, diversa i en concòrdia (amb acord), més que no una col·lectivitat, entesa com a jerarquia, unitarisme, homogeneïtzació i coincidència. Un diàleg que genera una deliberació basada en la confiança i que implica la superació del paternalisme tecnocràtic o cientifista, o directament polític.

Els discursos públics de la democràcia fins ara construïda estan hegemonitzats pel que podríem denominar la *tòpica dels drets*, en compte d'estar-ho per una *tòpica de les responsabilitats* (Ramírez 2003). I aquesta hegemonia *dretista* té importants efectes nocius sobre els avanços de la democràcia. En primer lloc, perquè la tòpica dels drets condueix a una lògica de la llibertat molt limitada bé als individus (liberalisme), be als col·lectius (socialisme), i dificulta la integració d'ambdós en projectes de comunitat més participatius, diversos i complexos. I, en segon lloc, perquè s'hi troba dirigida a una finalitat bàsicament utilitarista de l'acció que posa dificultats, impediments greus, a la recerca del bé comú.

Tampoc és que la tòpica de les responsabilitats siga una solució en ella mateixa, ja que pot tindre diverses dinàmiques, cadascuna de les quals, comporta finalitats diferents. Amb una tòpica de les responsabilitats, que entronca amb la base de la disputabilitat, també podem *jerarquitzar* entre els participants (hi ha de més i de menys responsables, més o menys autoritat), amb la qual cosa també arribem a una situació de paternalisme. Amb la tòpica de les responsabilitats podem també *negociar* entre els participants, tanmateix la negociació implica igualtat formal i preferències donades per als participants. Finalment, i és el que més ens interessa, amb la tòpica de les responsabilitats podem *deliberar* entre els participants, situació en què ens trobem amb una igualtat substantiva entre ells i les preferències es construeixen durant el procés: la deliberació és constructora de sentit amb sentit (con-sens), de l'agenda d'elecció.

Agència i coneixement

Per tot allò que hem dit fins ara, pense que podem mantenir que la globalització i la individualització es reforcen mútuament i es relacionen amb una concepció de la llibertat com a no-intervenció –la globalització– i/o amb una concepció de la llibertat com a autodeterminació –la individualització–. Així doncs, hem d'aconseguir dotar-nos d'unes eines que construïdes des d'una concepció de la llibertat com a intervenció no arbitrària, ens ajuden a reduir/controlar la por, amb una estratègia d'anticipació. En un entorn caracteritzat per les incerteses històriques i biogràfiques, en el que els recursos estratègics són aquells fonamentats en la informació i la seua gestió, és a dir, en la formació i la continuïtat d'aquesta formació (Castells 1997), que són recursos informacionals que operen tant a escala global com a escala local, necessitem d'estratègies lligades als processos formatius i conformades a partir de nous models participatius i comunitaris, que vinculen i comprometen la ciutadania.

La conformació dels codis d'elecció, és a dir, de les regles de preferència, interactua directament amb els processos educatius i formatius, amb les epistemologies i els processos d'aprenentatge. Ara com ara, ens trobem amb què tal com ens organitzem i funcionem construïm codis d'elecció egocèntrics i autoreferenciats. Uns codis construïts i apressos en un context en el que les institucions de l'esfera econòmica (mercat i propietat privada) són les principals encarregades de la socialització. Un codi que s'aprés sota la incentivació del consum, amb la instrumentalització del desig per a la cobertura d'inacabables plaers efímers (i molt sovint superficials). Un procés d'aprenentatge que es guiat, per tant, per les emocions i sensacions que s'experimenten individualment (que no vol dir en solitud, sinó que ens individualitzen) per mitjà dels béns i serveis consumits per cadascú. Una pedagogia aquesta que es facilitada/reforçada per l'hegemonia d'una lògica de la identitat i l'exclusió.

El primer pas per guanyar autonomia respecte a l'entorn consisteix a fixar les pròpies finalitats, condició necessària per a qualsevol acció conscient, individual o col·lectiva. La societat ens apareix sempre en moviment incessant i perpetu. Qualsevol fet es converteix en esdeveniment; qualsevol agent social pot actuar, qualsevol estat social és només una fase en un procés obert. Eixos processos socials tenen lloc sobre l'eix temporal i dibuixen una trajectòria, presenten una dimensió històrica, irreversible (Prigogine 1983, 1991); en definitiva sempre estem en moviment, sempre anem: sapiguem o no on anem, però anem (Sztompka 1993). No té cap sentit que iniciem cap procés si no sabem on volem arribar. I si no l'iniciem, serà l'entorn el que ens durà, potser a llocs on no volem arribar. Reflexionar i parlar, explicitar, les pròpies finalitats és un primer exercici d'aprenentatge dels codis d'elecció.

Una vegada determinats les finalitats, s'han d'establir les regles de funcionament que operaran durant el procés d'acció. En eixe sentit, es necessita una metodologia que partisca de les regles del conjunt, que considere no només a l'individu egocèntric, sinó també l'entorn on es desenvolupa la seua acció. Una metodologia que integra les pròpies normes i codis d'elecció –autonomia– i les normes i codis d'elecció de l'entorn –heteronomia– en un tot complex, capaç d'aconseguir les pròpies finalitats –autonomia–, sense agredir o violar els de l'entorn (dels altres subjectes) –heteronomia– (Le Moigne 1990). Altrament, si utilitzem les de l'entorn i dissenyem una metodologia heterònoma, no aconseguirem les nostres finalitats i, de fet, serem conduïts pels esdeveniments sense capacitat per introduir canvis significatius; però si utilitzem només les pròpies regles i apliquem una metodologia autònoma, ens tancarem progressivament, ens allunyarem de l'entorn, i les accions no aconseguiran els seus objectius en contradir-se sistemàticament amb el món on s'han d'aplicar, o també pot passar que, si disposem d'una important capacitat d'acció, de poder, podem destruir el propi entorn i, d'aquesta manera i en el mateix acte, a nosaltres mateixos.

La superació d'aquesta dicotomia normativa requereix importants canvis epistemològics. Ja fa segles que venim funcionant amb metodologies divisives, que separen, que analitzen, que poden aportar molta informació, però dificulten la seua conversió en acció. Unes metodologies que allunyen el saber del fer, i el fer del saber. El paradigma cartesià, tan útil per allunyar-nos de l'escolàstica i el dogmatisme, ens planteja atzucacs en el desenvolupament de projectes de transformació, que dificulta la dialògica i la deliberació, i d'aquesta manera, bloqueja l'acció. I és així perquè parteix d'una axiomàtica disjuntiva (destructiva o tancada), un axiomàtica que ens dibuixa un món de suma zero:

1. Axioma d'identitat: A és A, el que és, és
2. Axioma de no–contradicció: B no pot ser a la vegada A i no–A
3. Axioma d'exclusió: B és A o és no–A, tot ha de ser o no–ser.

Aquesta axiomàtica es contradita sistemàticament per l'experiència quotidiana, en la que les coses no són tan aclarides ni delimitades, com suposa aquest plantejament. A la vida de cada dia, les coses no son en blanc i negre. I si ens quedem en una fase analítica, ens veiem

obligats a eleccions dràstiques en l'acció, ens condueix a seccionar la realitat, a mutilar-la, ens porta massa sovint a comportaments sectaris. Hem de triar entre les regles de l'entorn i les pròpies regles: entre les regles del medi ambient i les de la producció humana, entre les regles de convivència social i les voluntats individuals, etc.

Podem anar més enllà i proposar un paradigma sintètic, que sense negar les oportunitats de coneixement que ens dóna l'analítica, ens permeta la construcció d'un coneixement sintètic, que ens ajude a viatjar en la doble direcció: del saber al fer i del fer al saber, que tinga en compte el conjunt, un paradigma que aplique una axiomàtica conjuntiva –constructiva o creativa– (Le Moigne 2006):

1. Axioma d'operacionalitat teleològica (sincronicitat): Tot fenomen ha de ser percebut com a teleològic, finalista, i per tant com a acció intel·ligent. Per això, la centralitat d'establir de bon començament, quins són els objectius, les finalitats de cada procés d'acció: la voluntat de fer alguna cosa en un entorn concret per transformar-lo.

2. Axioma d'irreversibilitat teleològica (diacronicitat): Tot fenomen es percebut com a transformació, com a projecte. El que significa que la posada en marxa de l'acció, en el temps, té efectes transformadors sobre la realitat social en la que opera: transformació lligada necessàriament a un projecte comunitari.

3. Axioma d'inclusió (autonomia): Tot fenomen es percebut inseparablement del procés de la seua producció. Que vol dir que els resultats que s'obtenen estan indestriablement lligats als processos engegats per dur-los endavant i, per tant, si desenvolupem processos cohesius, conjuntius, de treball en xarxa, participatius i desenvolupats per i per a la ciutadania, obtindrem resultats d'aquestes característiques.

Pense que aquesta axiomàtica es capaç de reconstruir un individu que siga ciutadà més que no consumidor. Un canvi que implica modificacions lògiques i epistèmiques que doten els subjectes/agents d'eines complexes (no unidimensionals) per la construcció dels seus codis d'elecció, d'eines dia-lògiques que els ajuden en processos de deliberació responsables per la construcció de les seues agendes d'elecció, d'eines que els permeten obrir i aprofitar l'obertura de l'esfera política i, en definitiva, d'eines que els dote de recursos immaterials (d'esquemes nous) que siguen mobilitzables en l'estructura social amb la finalitat d'exercir un poder persuasiu.

Referències bibliogràfiques

– Arrow, K. J. (1950). «A Difficulty in the Concept of Social Welfare», *Journal of Political Economy*, 58(4): 328-46.
– Axelrod, R. (1984). *The Evolution of Cooperation*. New York, Basic Books.
– Bauman, Z. (2001). *En busca de la política*. Buenos Aires, FCE.
– Bell, D. (1986). *El advenimiento de la sociedad post-industrial*. Madrid, Alianza.
– Berger, P. i T. Luckmann (1966). *La construcció social de la realitat. Un tractat de sociologia del coneixement.* Barcelona, Herder.
– Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge Univ. Press.
– —— (1980). «Le capital social: notes provisoires», *Actes de la Recherche en Science Social*, 31(31): 2-3.
– —— (1981). «La représentation politique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 36(36-37): 3-24.
– —— (1994). *Razones prácticas. Sobre la teoría de la acción.* Barcelona, Anagrama.
– Castells, M. (1997). *La era de la información. El poder de la identidad*. Madrid, Alianza.
– Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*. Massachusetts, Harvard Unv. Press.
– Fligstein, N. (2001). «Social Skill and the Theory of Fields», *Sociological Theory*, 19(2): 105-125.

– Giddens, A. (1984). *La constitución de la sociedad: bases para la teoría de la estructuración*. Buenos Aires, Amorrortu.
– Granovetter, M. (1983). «The strenght of weak ties: a network theory revisited », *Sociological Theory*, 1: 201-33.
– Knoke, D. (1990). *Political Networks. The Structural Perspective*. Cambridge (MA), Cambridge University Press.
– Le Moigne, J.-L. (1990). *La modélisation des systèmes complexes*. Paris, Dunod.
– —— (2006). *La théorie du système générale. Théorie de la modélisation*, http://www.mcxapc.org/.
– Lenski, G. E. (1993). *Poder y privilegio. Teoría de la estratificación social*. Barcelona, Paidós.
– Marx, K. i F. Engels (1973). *La ideología alemana*. Buenos Aires, Pueblos Unidos.
– Morin, E. (2004). *Introducción al pensamiento complejo*. Barcelona, Gedisa.
– Parsons, T. (1951). *El sistema social*. Madrid, Alianza.
– Prigogine, I. (1983). *¿Tan sólo una ilusión? Una exploración del caos al orden*. Barcelona, Tusquets.
– —— (1991). *El nacimiento del tiempo*. Barcelona, Tusquets.
– Putnam, R. D. (2000). *Per a fer que la democràcia funcioni. La importància del capital social*. Barcelona, Proa.
– Ramírez, J. L. (2003). «Tópica de la responsabilidad. Reivindicación de la retórica para la ciudadanía moderna», *Utopia y Praxis Latinoamericana. Revista Internacional de Filosofia Iberoamericana y Teoría Social*, 8(21): 101-115.
– Roemer, J. E. (1989). *Teoría general de la explotación y de las clases*. Madrid, Siglo XXI.
– Sztompka, P. (1993). *Sociología del cambio social*. Madrid, Alianza Universidad.
– Villasante, T. R. (2000). «Algunas diferencias para un debate creativo: abriendo una nueva etapa para el Network Analysis», *Política y Sociedad*, 33: 81-95.
– Wagensberg, J. (2005). *La rebelión de las formas. O cómo perseverar cuando la incertidumbre aprieta*. Barcelona, Tusquets.
– Weber, M. (1922). *Economía y sociedad*. Mèxic, FCE.